

Н. І. Романишин,

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

ЗЕМЛЯ-БАТЬКІВЩИНА В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей вербалізації концепту Земля – Батьківщина в українській поезії XIX – XX століть. Проаналізовано когнітивні аспекти актуалізації смислового комплексу Земля – Батьківщина, втіленого у змісті поетичного твору в образно-асоціативних параметрах етнічної землі як географічної та духовної території нації.

Ключові слова: поетичний дискурс, художній концепт, образ, метафора.

Статья посвящена исследованию особенностей вербализации концепта Земля – Родина в украинской поэзии XIX – XX века. Анализу подверглись когнитивные аспекты актуализации смыслового комплекса Земля – Родина, воплощенного в содержании поэтического произведения в образно-ассоциативных параметрах этнической земли как географической и духовной территории нации.

Ключевые слова: поэтический дискурс, художественный концепт, образ, метафора

The article is devoted to the study of concept Land – Motherland verbalization in XIX – XX century Ukrainian poetry. It focuses on the cognitive aspects of sense complex Land – Motherland actualization embodied in the poetic work's content in the image-associative parameters of ethnic land as geographic and spiritual territory of the nation.

Key words: poetic diacourse, literary concept, image, metaphor.

Поезія як універсальне явище загальнонародської культури та, водночас, унікальне за своїми національними та суб'єктивно-авторськими проявами є особливою формою духовного освоєння дійсності. Поезія та література в цілому художньо трансформують слово як особливу форму людського буття. Пов'язане з матеріально-чуттєвою дійсністю, поетичне слово здатне відкривати в цій дійсності особливі ціннісні смисли, що виступають елементами поетичної картини світу, образної моделі буття. Виходячи з особливостей відповідних традицій художнього відображення світу та індивідуальних творчих пошуків, «поетична картина світу акумулює естетичні цінності» [3, с. 165], сприяє розвитку мови в естетичному напрямі [2], наповнюється національно значимими символами, породженими народно поетичними образами, трансформованими та збагаченими завдяки авторським актуалізаціям.

Поетична картина світу, як і мовна, формується вербальними знаками, однак, знаками особливого порядку. У поетичному тексті живане поетом слово як елемент формування художнього змісту трансформується, його лексико-семантична структура засвідчує динаміку від конкретно-чуттєвого до поняттєвого, що забезпечує йому статус символу, мовно-естетичного знаку культури, художнього концепту, які завдяки своєму узагальненому філософському змісту становлять систему «художніх кодів світоглядних та духовних засад життя народу» [4, с. 1]. Не випадково, тому, діє у сучасній лінгвістиці спрямування на поглиблене осмислення когнітивної сутності поетичного слова як носія національно значущої семантики, з'ясування природи вербальних образів та особливостей їх функціонування в поетичному дискурсі та, ширше, у контексті національної культури.

Розв'язання проблеми реконструкції одиниць індивідуально-авторської та національної художньої системи вводить у фокус досліджень ряд термінів та понять, серед яких особливе місце належить поетичному концепту.

Теоретична лінгвістична думка, прагнучи чіткого та однозначного визначення поняття «художній концепт», наголошує на його орієнтованості як в системі художніх форм мислення, контексту художньої літератури як підсистеми культури, так і контексту цілісного національного ментального простору [9]. Художній концепт мислиться як «складне ментальне утворення, що належить не лише індивідуальній свідомості, але й психоментальній сфері певної етнокультурної спільноти», як «універсальний художній досвід, зафіксований у культурній пам'яті і здатний виступати в якості фермента і будівельного матеріалу при створенні нових художніх смислів» [8, с. 41-42], як частина культурного надбання, що визначає національну картину світу того народу, до якого належить письменник [5, с. 34-35].

Вирішуючи питання про кореляцію між художнім концептом та поетичним образом, В.О. Маслова підкреслює, що «художній концепт тяжіє до образів та включає їх у себе» [там же], оскільки поетичний концепт осмислюється як «ширша порівняно з образом категорія ментального рівня, що є словесно-семантичним узагальненням образу чи групи образів у межах одного художнього твору чи всієї поетичної традиції» [4, с. 5].

Поетичні концепти, що актуалізуються у творах національної літератури в різні періоди її розвитку, досягають високого ступення узагальнення і філософського наповнення, насиченні неповторними смислами, становлять певну систему, відзначаються високою частотністю та образно-асоціативною продуктивністю у художніх творах, можна вважати ключовими поетичними концептами певної лінгвокультури. Одним із таких концептів є в українському поетичному дискурсі концепт «Земля».

Фундаментальні філософські, соціологічні та лінгвістичні дослідження культурних та функціональних категорій простору констатують, що земля є особливим художнім та епіко-міфологічним комплексом. Міфологічний образ землі заснований на уявленні про землю як джерело життя і життєвої сили, одну з універсальних категорій світового порядку, об'єкт людської праці, джерело захисту, естетичну та соціальну цінність, пов'язану з поняттям родючості та народження, а також охоплює усвідомлення про землю як результат етнічної консолідації. Міфопоетичний образ землі засвідчує існування у його структурі трьох взаємозумовлених

семантично-асоціативних полів: історичного, географічного та етнічного, кожен з яких відображений у системі архетипних, символічних смислів, сформованих у результаті певних етапів розвитку національної спільноти, кристалізації ритуальних дій, що відображають нерозривний зв'язок людини та рідної землі. Українська епічна земля складається із системи локусів (особливих семантичних елементів) [14] у структурі концепту – реальних або уявних місць, трансформованих художньою традицією в мікробразу країни, мегаполісу, батьківщини, родини, роду, покоління, оцінні та емоційні аспекти яких просякнуті пам'яттю про визначні події, моральними та суспільними ідеалами нації. Земля є основою національної свідомості та національної ідентичності. Е. Сміт наголошує на тісній належності землі до поняття нація, національна земля є «історичною землею, рідним краєм, колискою... Історична земля – це така, де місцевість і народ чинили взаємний сприятливий вплив упродовж низки поколінь. Рідний край стає скарбницею історичної пам'яті та асоціацій...» [10, с. 18]. Розгляд концепту «Земля» в якості основного елементу національного космо-психо-логіосу та національної образності літератури як шляху доступу до всього пласту національної культури має багату традицію теоретичного осмислення в рамках гуманітарних наук [1, с. 16]. Іван Франко, зокрема, зазначав, що тема землі збулила в українській літературі виникнення низки художніх творів великої естетичної та мистецької ваги, які зазвждичують її актуальність, гостроту, суспільну значимість [13]. І хоча образ Батьківщини в українському фольклорі та художній літературі ставав об'єктом літературознавства та стилістики, його когнітивна глибина, естетичне багатство мовного втілення та соціальна значущість сприяють новому науковому осмисленню.

Розглядаючи питання моделювання смислової структури художнього концепту, дослідники звертають увагу на інформативну насиченість структури художніх концептів, її багатовимірність, в якій інкорпоровано предметно-почуттєвий, образно-асоціативний і смисловий шари [9], однак, однотайності теоретичних міркувань щодо способів репрезентації, шляхів виявлення основних ознак та природи взаємодії між якими ще не досягнуто [6; 7; 11; 12;]. Ми спираємось на думку В.Г. Ніконові про зумовленість характеру структури кожного з виділених шарів особливостями акумульованої в ньому інформації та усвідомлення художнього концепту як ієрархічної системи мікросистем, кожна з яких має складну структуру [9]. «Видобування» смислового шару концепту може здійснюватися як через аналіз сукупності «смислових атрибутів, які вилучаються шляхом асоціативного осмислення базових і поетично переосмислених концептуальних тропів, що матеріалізовані у словесних поетичних образах і необразній лексиці у художньому творі» [там же], так і шляхом інтерпретації ідейно-художнього змісту, теми, лейтмотиву твору, тобто, від загального до часткового.

В українському поетичному дискурсі прослідковуємо стали традицію відображення національної цінності землі через смисловий комплекс ЗЕМЛЯ-БАТЬКІВЩИНА, втілений у змісті поетичного твору в образно-асоціативних параметрах етнічної землі як географічної та духовної території нації, вербалізованого поетичними номінаціями *Батьківщина, рідна земля, Україна, Вкраїна, рідний край, рідна сторона, наша, своя країна, etc.*

Осмислення базових когнітивних ознак концепту відбувається шляхом реконструкції типових та індивідуально-авторських метафор, метонімій, епітетів, мовних елементів експресивної, аксіологічної семантики, які відкривають доступ до структури образно-асоціативного шару художнього концепту, який, своєю чергою, містить концептуальні ознаки: **унікальність, божественність, святість**: *О краю мій, о земельно свята (О. Олесь)*; *...усе мое, все зветься – Україна./Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко)*. *Земля евшанна, тополина, / той неповторний рідний край, / що з ним зв'язала пуповина, – / дитячих літ ясний розмай ... / Свята земля, ти вічно з нами... (Д. Білоус)*. *Святість рідної землі втілено у поетичних образах ЗЕМЛЯ- ДАР: Дарма, що трохи вже йсивенькі – / то місяць скроням догодив./ Зійшло до нас благословення землі, і неба, і води (І. Жиленко)*; *Пахне хлібом маля, Що любов його народила. / Пахне хлібом земля, Що дала мені сонце й крила (Д. Павличко)*.

Поетизація землі-Батьківщини відбувається шляхом відображення нерозривного зв'язку між землею і людиною, цінності землі як об'єкта любові, долі людини і долі Батьківщини, що засвідчений а) у відповідному змістовому наповненні поетичного тексту, б) за рахунок високої частотності сполучуваності лексем *земля-душша, народ, серце, любов; земля-родина, рід, братерство; земля –обов'язок, доля як сталих образно-асоціативних комплексів, в) змісту концептуальних метафор, наприклад, «серце-земля», «земля – тіло»: Грудка землі б'ється у грудях. / Торкніть пальцями жилки на скроні –/Почуйте пульс батьківщини (Є. Гуцало), г) семантичного розгортання традиційних концептуальних метафор, наприклад, «доля-дорога-земля-пори́г»: *Мої нескінченні дороги / Сплелися, мов доля моя, / Я знову вернув о порога, / Де батьківська рідна земля (Олександр Олесь)*. Стрижневий поетичний мотив української поезії про нерозривність долі землі та народу актуалізується через опозицію допоміжних аксіологічних концептів «печаль (туга)-щастя», «рабство(поневолення)-воля», «смерть-відродження», розширених у поетичних мікроконтекстах рядом експресивних, емоційних, волюнтаривних маркерів (*біль, страждання, жертвність, хрест, плач, небо, пекло, прокляті, порятунок, тягар тощо*), які втілюють як релігійні, так і соціальні смисли залежно від художніх та ідейних настанов автора: *Чи не тому крізь пекло ми йдемо/ На цій землі і вогняне клеймо/ Несем на чолах... (Д.Павличко)*; *І все за те, що ми свій край любили,/Що рвались сонце в темряву внести!...І понесли в світи хрести/Та сиві голови похили. (Олександр Олесь)*; *Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь./Рідний краю, здобути тобі! (І.Франко)*.*

Особливе місце у структурі образно-асоціативного шару поетичного концепту «Земля» належить когнітивній ознаці **історичність**, яка є відображенням результату поетизації, сакралізації національних культурних надбань, уславлення визначних історичних подій, зафіксованих у національній свідомості через корпус символів-онімів – прецедентних імен, топонімів, текстів; антропоморфних метафоричних та епітетних структур (наприклад, *земля Тараса, козацька земля*): *По цій землі ступав Богдан великий, / Розпалено козаці грали коні (В. Свідзинський)*; *Бо дуби-царі живуть в віках. / Пам'ятають гетьмана Богдана, / Гнівного Тараса і Франка; Козацькі могили високі -/Незгаслі вулкани Вкраїни (І.Драч)*; *Сто років – зморшка на чолі Землі./ Всесвітні ві-*

йни, революцій грози.../ Дніпро до ніг стежиною проліз/ І котить славу в сиві верболози (Іван Драч), які є втіленнями аксіологічно опозиційних концептів «перемога-поразка», «слава-забуття», «честь-сором» тощо. Слід зазначити, що образи-оніми як контекстні актуалізатори когнітивних ознак у структурі поетичного концепту «Земля» мають досить розвинену парадигму образних значень, як позитивних, так і негативних.

Твори українських поетів втілюють ідею рідної землі через ідеал духовної та географічної єдності як мету героїчних та суспільних вчинків у минулому і сьогоденні, що на вербальному рівні експлікована атрибутивними структурами: *земля – нероздільна, єдина, одна*; та номінативними словосполученнями типу: *Від Кубані аж до Сяну-річки; Живи, Україно, могутня державо / Славути воз'єднаних двох берегів! (Лель-Анатолій Загрудний)*.

Естетична інтерпретація досліджуваного концепту у поетичному дискурсі проявляється у вербальних образах, які репрезентують когнітивну ознаку «краса рідної землі» як священну, неперевершену, чисту, нерельєфну, величну: *Люди – прекрасні. Земля – мов казка. Крайого сонця ніде нема (В. Симоненко); Моя Вкраїно царівна, мій злotosяйний тихий раю (П. Панченко)*. Земля у своїй красі оздоблена природними елементами, рослинами, живими істотами, підкреслена введенням у вербальну форму образу номінацій природних явищ та проявів, наділених особливими символічними смислами, що витворювалися в результаті творчого освоєння рідної землі та її природних ресурсів: *Світає, господи, світає... Земля у росах, як в парчі. Маріє, Діво Пресвята, це ти так плакала вночі? (Л. Костенко); І тополя, й колосся, і небо, / І води дніпрові, і зорі... / Так ось ти яка, Україно, / Діво пісенне моє! (О. Загородній); Передо мною килими чудові / Натура стеле – темні луги, / Славути красної бори соснові / І Случі рідної веселі береги (Леся Українка)*.

Поетична візуалізація краєвидів рідної землі гармонійно поєднана з акустичними та сенсорними образами, викликаними в результаті метафоричного осмислення понять «пісенність», «голос», «звук», «тепло», «світло», «ніжність» тощо: *Та скрипка зросла із насінини колись навесні, / вона брунькувала і бростю вона дивувала. / Не соки пила із землі, а майбутні пісні, / зелені, як рута, і сині, як небо, хорали (Є. Гуцало)*.

Аналіз специфіки вербалізації смислової домінанти «Батьківщина» у структурі концепту «Земля» не може не враховувати також й особливого аспекту, який впливає на процеси пізнання світу та відіграє одну з основних ролей у формуванні почуття національної ідентичності – категорія простору [1, с. 153-182].

Просторові координати української землі репрезентовані лексемами *степ, степи, море, гори, поля, луги, долини, ліси, село, села, луги, лани, кручі, садок, сади, гаї* та розширеною парадигмою просторових образів на їхній основі, які кодують типові для української ментальності когнітивні метафори «степ-воля», «степ-поле бою», «степ-пам'ять», «степ-душа», «село-спокій», «село-рай» тощо: *Україно, в паростках надій, / Із широкою, як степ, душею, / В думі сивій, волі молодій - / Переймають долею твоєю. (В. Василяшко); Луги за ланами, / Село між садами / І мир між хатками (Іван Франко)*. Поетична репрезентація простору в українській поезії – це, як правило, земна горизонталь, відсутність обмежень, безмежність, шир, неосяжність, засвідчена відповідними лексемами та їх високою частотністю. Така традиційна та в багатьох випадках типово фольклорна поетизація просторових елементів, вплетена в художню канву поетичного твору, зазнає нових образних перетворень, збагачується новими семантичними нюансами, зазнає метафоричної концептуалізації. Наприклад, порівняймо: *Де степ широкий, наче море, / Де дише пахоцями гай (В. Залізняк); Поет став морем. Далеч степова, / І хмарочоси, й гори – ним залиті (Д. Павличко); Гори веселі й зелені долини (Леся Українка); Над диким простором Карпати – Памір, / Дзвінка і сліпуча, як слава (О. Ольжич)*.

Образно-просторові характеристики землі підтримані елементами динамічної семантики: *вітер, вітри, рвати, линути, віяти, нестися, порив; даль, далі, далечінь, летіти, мчати, розгортатися, стелитися, розливатися, орати: У плоть, у космос, в океан і в море / Він обертає свій незримий лик, / І плуг бере, й камінну землю оре, - / Це батько мій, мозольний трудівник. (Д. Павличко)*

Колір, запах, звук, тактильні відчуття є образними елементами просторового виміру землі. Всі спектри блакитного, зеленого, золотого, срібного, чорного, червоного та білого, різноманітні відтінки та тони отримують символічне переосмислення у структурі просторових образів землі: *Зеленим пухом дише ліс; Степ сизополинковий (В. Поліщук); слова з семантикою запаху (дух, пахоці, пахучий, медовий, полиновий, дим): Хто димний запах полину / Роздавить мороком туманів; Пахучий пил невпинно осіда, / Фарбує все у матові півтони, / І голоси людські – як відгомони / Того, про що розкаже вода (Рильський Максим)*. Земля, що переповнена звучанням, відлунює *спів, пісню, голос, крик, шепіт, рев, акорди, музику квітневої грози*, бринить у *золотих струнах, кристалі, трембітою, сопілкою, кобзою: Довкола ліс гуде тужний, тасмний спів, / Що ще круг моєї коліски гомонів, / Тебе мов обтулив в полу свою темнаву. / І річка та сама хлюпочеться, тривожно / Повзе поміж високих берегів, / І верби ті самі, і дуб той, що шумів / Понад дитиною... (І. Франко)*.

Отже, спостереження над особливостями вербалізації концепту Земля – Батьківщина в українській поезії засвідчує наявність у структурі його смислового поля основних когнітивних ознак: унікальність, божественність, святість, історичність, просторовість, краса, матеріалізованих у словесно-поетичних образах, які відображають динаміку переходу від традиційних, фольклорних до індивідуально-авторських, поетично переосмислених концептуальних тропів. Смілова взаємодія між номінаціями концепту та його атрибутами й асоціатами уможлиблює реконструкцію типових асоціативно-образних комплексів: земля-душа, народ, серце, любов; земля-родина, рід, братерство; земля – обов'язок, доля; земля – єдність, слава як фрагментів концептуального простору української лінгвокультури, що визначають духовну та культурно-історичну динаміку смислу поетичного концепту Земля – Батьківщина.

Література:

1. Гачев Г. Национальные образы мира. Комо-психо-логос / Г. Гачев. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Культура», 1995. – 480 с.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Національна академія наук України, 2009. – 360 с.
3. Калашник В. С. Людина і образ у світі мови / В. С. Калашник. – Харків : Харківський національний університет, 2011. – 366 с.
4. Калинюк Н. В. Лінгвостилістична динаміка образу «Земля» в українській поетичній мові: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Калинюк. – К., 2010 – 20 с.
5. Маслова В. А. Поэт и культура: Концептосфера Марины Цветаевой: учеб. пособие / В. А. Маслова. – М. : Флинта, 2004. – 256 с.
6. Маслова Ж. Н. Валентная модель художественного (поэтического) концепта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/valentnaya-model-hudozhestvennogo-poeticheskogo-kontseptta>
7. Маслова Ж. Н. Художественный концепт как структурная единица поэтической картины мира // Взаимодействие мыслительных и языковых структур: Собрание научной школы: мат-лы Всерос. науч. конф. 28 мая 2010 мая 2010. / отв. ред. Н. Н. Болдырев. – Тамбов, 2010. – С. 67-72.
8. Миллер Л. В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория / Л. В. Миллер // Мир русского слова. – 2000. – № 4. – С. 39-45.
9. Ніконова В. Г. Художній концепт: процедури реконструкції та моделювання (на матеріалі трагедій В. Шекспіра) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Серія Філологія. Т. 14. – № 2. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – С. 113-123.
10. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Основи, 1994. – 196 с.
11. Тарасова И. А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения / И. А. Тарасова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 4 (2). – С. 742-745
12. Токарев Г.В. К вопросу о культурном слое концепта / Г.В. Токарев // Языковая личность: проблемы когниции и коммуникации. Сб. науч. тр. – Волгоград: Колледж, 2001. – С. 16-21.
13. Франко І. Я. Влада землі в сучасному романі / І. Я. Франко // Зібрання творів : [у 50 т.]. – 1980. – Т. 28. – С. 176-195.
14. Шурко Л. Т. Образ землі в українському та світовому героїчному епосі: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кан. філол. наук: спец. 10.01.07 «Фольклористика». – К., 2001 – 16 с.